

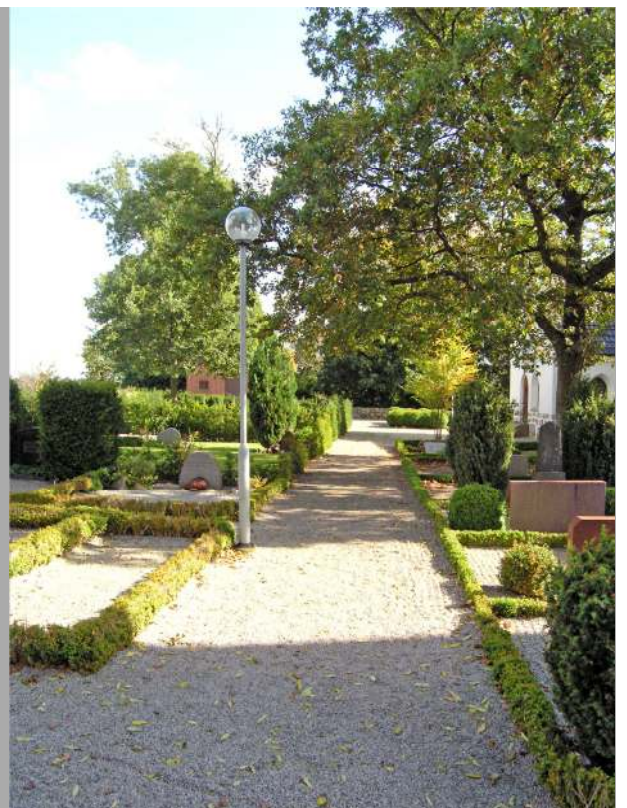
2012:59

Hardeberga kyrkogård

Vård- och underhållsplan

2012

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Regionmuseet
Kristianstad
Landsantikvarien i Skåne

Rapport 2012:59

Hardeberga kyrkogård

Vård- och underhållsplan

Vård- och underhållsplan, 2012
Hardeberga socken
Lunds kommun
Skåne län

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Regionmuseet Kristianstad Landsantikvarien i Skåne

Kristianstad
Box 134, Stora Torg
291 22 Kristianstad
Tel 044 – 13 58 00 vx, Fax 044 – 21 49 02

Lund
Box 153, St Larsomr. Byggnad 10
221 00 Lund
Tel 046 – 15 97 80 vx, Fax 046 – 15 80 39

www.regionmuseet.se

© 2008 Regionmuseet Kristianstad / Landsantikvarien i Skåne
Rapport 2012:59

Omslagsfoto: Hardeberga kyrkogård, norra sidan.
Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, Gävle. Dnr 507-99-502.

Vård- och underhållsplan för Hardeberga kyrkogård

Innehåll

VÅRDPLAN FÖR HARDEBERGA KYRKOGRÅRD.....	5
INNEHÅLL.....	5
INLEDNING	7
OM VÅRDPLANEN	7
KYRKOGRÅRDENS SKYDD I LAGEN	6
KYRKOGRÅRDENS TRÄD- EN DEL AV DET GRÖNA KULTURARVET	7
KYRKOGRÅRDENS BETYDELSE FÖR DET VILDA	7
HISTORISK BAKGRUND	8
ALLMÄNT OM DEN SKÅNSKA KYRKOGRÅRDEN	9
HARDEBERGA SOCKEN OCH KYRKA	11
KYRKOGRÅRDENS ANLÄGGNINGS- OCH FÖRÄNDRINGSHISTORIA	12
BESKRIVNING	16
OMGIVNINGEN	16
ÖVERSIKTLIG BESKRIVNING	17
KVARTERSBESKRIVNING.....	18
<i>Kvarter A: nordväst om kyrkan.....</i>	<i>18</i>
<i>Kvarter B: norr om kyrkan</i>	<i>20</i>
<i>Kvarter C: sydväst om kyrkan</i>	<i>23</i>
<i>Kvarter D: sydöstra området</i>	<i>25</i>
DJURLIVET PÅ KYRKOGRÅRDEN	29
FÖRRÅDSBYGGNADEN.....	30
KULTURHISTORISK VÄRDERING.....	31
KULTURHISTORISK BEDÖMNING INKLUSIVE BIOLOGISKA VÄRDEN AV KYRKOGRÅRDEN.....	31
GRAVVÅRDAR MED SÄRSKILDA KULTURHISTORISKA VÄRDEN	32
RIKTLINJER FÖR VÅRD OCH UNDERHÅLL	33
NEDMONTERING AV GRAVVÅRDAR	33
UNDERHÅLL AV GRAVVÅRDAR	33
GRAVVÅRDAR OCH OMGÄRDNINGAR AV JÄRN	34
ÅTERLÄMNANDE ÄLDRE GRAVVÅRDAR AV STEN.....	35
NATURMILJÖN	35
ÅTGÄRDSBEHOV.....	36
NEDMONTERADE VÅRDAR	36
TRÄDVÅRD	37
ÅTGÄRDER FÖR DJURLIVET.....	38
RESTAURERING AV KYRKOGRÅRDSMUREN.....	38
INFORMATION SOM ÖKAR FÖRSTÅELEN.....	39
MÅLSÄTTNING OCH UTVECKLING	40
KÄLLMATERIAL	41
LITTERATUR.....	41

OTRYCKTA KÄLLOR.....	41
INTERNET.....	42
KARTMATERIAL I FÖRSAMLINGSARKIVET	42
BILAGA 1 LAGSTIFTNING OCH STYRDOKUMENT.....	44
KULTURMINNESLAGEN.....	44
BEGRAVNINGSLAGEN.....	45
PLAN- OCH BYGGLAG (2010:900)	46
MILJÖBALKEN (1998:808).....	47
JAKTLAGEN (1987:259)	47
ARTSKYDDSFÖRORDNINGEN (2007:845)	48
MILJÖMÅL	48
BILAGA 2 – KARTLÄGGNING MATERIAL OCH VÄXTLIGHET	49
BILAGA 3 – KARTLÄGGNING GRAVPLATSERS KARAKTÄR	50
BILAGA 4 – KULTURHISTORISKA GRAVVÅRDAR INVENTERING 1986	51
REGIONMUSEETS RAPPORTSERIE	FEL! BOKMÄRKET ÄR INTE DEFINIERAT.

Hardeberga markerat inom Lunds kommun.

Hardeberga kyrka med omgivande kyrkogård ligger mellan Lund och Södra Sandby. grundat sig på arkiv- och inventeringsstudier, jämförande kartstudier samt inventering i fält. Där inget annat anges är fotografier tagna av Regionmuseet.

Syftet med vård- och underhållsplanen är att lyfta fram och tydliggöra kyrkogårdens kulturhistoriska värden. Kyrkogårdens gröna kulturarv lyfts fram med extra fokus på kyrkogårdens träd. Detta görs med tanke på att svara upp till de mål som Naturvårdsverket har formulerat för Svenska kyrkans kulturarvsarbete. Kyrkogårdar är en prioriterad trädmiljö i Naturvårdsverkets åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd i kulturlandskapet. Kunskapen om kyrkogårdens historiska utveckling och beskrivningen av dess utseende idag bildar underlag för de kulturhistoriska bedömningarna. Vård- och underhållsplanen blir en vägledning för den framtida planeringen och vården så att de kulturhistoriska värdena kan säkerställas och utvecklas utan att minskas eller förvanskas.

Vård- och underhållsplanen syftar till att:

- kyrkogården vårdas på bästa möjliga sätt så att de kulturhistoriska värdena säkerställs och utvecklas
- tillståndshanteringen för såväl kyrkogårdsförvaltningen som länsstyrelsen underlättas
- förvaltningen får en vägledning i det konkreta vårdarbetet med riktlinjer och prioriteringar
- tydliggöra de kulturhistoriska värdena inklusive de biologiska värden för kyrkogårdsbesökare och allmänheten

1986 genomfördes en kulturhistorisk gravplatsinventering genom Regionmuseet (dåvarande Landsantikvarien i Malmöhus län). Den huvudsakliga inriktningen var då de enskilda vårdarnas kulturhistoriska värde och åtgärdsbehov. Värderingen delades in i tre kriterier: ”gravvård mycket värdefull”, ”gravvård värdefull” och ”gravplats värdefull”. Inventeringsmaterialet har fungerat som en bra referens för att se hur mycket kyrkogården har förändrats under de senaste årtiondena. Nu har perspektivet legat på karakterisering och värdering av strukturer såsom gångar, kvartersindelning och det gröna på kyrkogården.

Kyrkogårdsförvaltningen har på eget initiativ, delvis utifrån 1986 års inventering, markerat ett urval av gravplatserna som ”kulturgravar”. Urvalet innefattade både gravplatser med och utan gravrättsinnehavare. Enligt nya direktiv kommer endast återlämnade gravrätter, gravplatser med gravvårdar som numera är i församlingens ägo att värderas och väljas ut som ”kulturgravar” med särskilt kulturhistoriskt värde.

Kyrkogårdens skydd i lagen

Kyrkogården skyddas enligt *Kulturminneslagens 4 kap (11-14§§)* såsom kyrkligt kulturminne. För att få genomföra väsentliga förändringar som kan påverka det kulturhistoriska värdet behövs tillstånd från länsstyrelsen. Tillstånd krävs till

exempel för utvidgning, uppförande eller ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar samt större förändring av plantering och beläggning av gångar. Länsstyrelsen kan lämna besked om vad som behöver tillståndsprövas.

Enskilda gravanordningar såsom gravvårdar, staket eller stenramar har ett skydd såsom en del av kyrkogårdens helhet och karaktär. Ett starkt begränsat antal enskilda vårdar kan ges skydd som kyrkliga inventarier enligt Kulturminneslagen. Skyddet gäller för äldre gravvårdar som är musealt uppställda men också för äldre vårdar som är löst placerade i kyrkobyggnaden eller på kyrkogården. Även äldre byggnadsdelar i kyrkogårdsmuren kan klassas som inventarier alternativt fornminne. I kyrkans vapenhus finns en gravvård som är skyddad som inventarie.

Den historiska bytomtsgränsen, enligt 1736 års karta, är registrerad som fornlämning nummer 25 i Hardeberga socken och skyddas enligt *Kulturminneslagens 2 kap.* På kyrkogården är alla ingrepp i mark utöver den normala gravgrävningen tillståndspliktigt då det kan beröra under mark dolda fornlämningar. Eventuella fynd av fornlämningar måste rapporteras till Länsstyrelsen. Hardeberga sockencentrum med medeltida kyrka, skola, prästgård och ett flertal gatehus utgör viktiga delar av riksintresse för kulturmiljö Dalby - Hardeberga [M83] enligt *Miljöbalken*.

Kyrkogårdens träd- en del av det gröna kulturarvet

Kyrkogårdens träd är en viktig del av kulturmiljön. De skapar rumslighet och bidrar till kyrkogårdens speciella karaktär. De har också en viktig betydelse för växter och djur på och i kyrkogårdens närhet. Ofta är kyrkogårdens träd de äldsta som finns i omgivningen och representanter för trädkontinuiteten i landskapet.

Alla trädslag har särskilda arter knutna till sig och mest artrika är äldre ädellövträden¹ som kan vara värddar för hundratals arter. Våra djur och växter är anpassade till trädarter som funnits länge i landet, därför är vildväxande inhemska trädslag att föredra vid återplantering och nyplantering framför framkorsade sorter. Det varierar vilka trädslag som är typiska för traktens kulturlandskap. Ofta kan kyrkogårdens träd berätta en del av bygdens historia.

Kyrkogårdens betydelse för det vilda

Kyrkogården lockar till sig vilda arter och är en fristad för växter och djur. Många arter är knutna till människan och hennes skötsel av marken. De hör till det biologiska kulturarvet, ett djur- och växtliv som har anpassat sig till mänskliga aktiviteter. De drar nytta av oss och vår miljö liksom vi använder naturen. Andra arter håller till i närheten av oss för att det råder brist på naturliga livsmiljöer.

¹ Till dem räknas i Sverige vildväxande arter av ek (skogsek, bergsek), alm (skogsalm, vresalm, lundalm), lönn (skogslönn, naverlönn), lind (skogslind, bohuslind), bok, fågelbär, avenbok och ask.

Flera i den sistnämnda gruppen är tyvärr känsliga och hotade arter som ofta inte har någon annanstans att ta vägen.

De naturliga livsmiljöer som förr fanns i form av gamla träd, ängsmarker och åkerholmar, är idag till stora delar försvunna. Det har inneburit att kyrkogårdens betydelse för det vilda har ökat, i takt med att vi har förändrat landskapet, till att bli nästan outhärliga. Kyrkogårdens egenskap som en stabil plats med lång kontinuitet är således mycket betydelsefull för den biologiska mångfalden. Ibland helt avgörande.

För besökande, ibland sörjande människor, kan en plats som sjuder av fågelsång, surrande insekter och vackra blommor ha en positiv inverkan. Det växande lumiga gröna och olika livsformer på kyrkogården bidrar till att ge miljön ett viktigt upplevelsevärde.

Historisk bakgrund

Allmänt om den skånska kyrkogården

Uppgifterna kring de skånska kyrkogårdarnas utseende för tiden före 1800-talet är mycket knapphändiga. Det vi vet är att de fram till 1800-talet var ganska små gräsbevuxna platser som skördas eller används för bete. Omgestaltningen på sydöstra delen av Hardeberga kyrkogård vittnar om något liknande. Det stora flertalet begravs på kyrkogården medan det övre skiktet begravs inne i kyrkan. I ett stort antal kyrkor uppfördes gravkor under 1600-talet. Kyrkogårdarna inhägnas med träbalkar eller stenmurar. I ett kungligt brev från 1764 bestäms att kyrkogårdens yttre avgränsning ska uppföras av gråsten utan murbruk eller annat bindemedel. 1804 ges tillåtelse att uppföra stenmurar med kalkbruk under förutsättning att de täcks med skiffer eller tegel. På Hardeberga finns den gamla muren uppförd av gråsten utan murbruk bevarad.

Bygdens stormän och mest förmögna begravs på södra eller östra sidan som ansågs som de bästa platserna. Ju närmre koret desto bättre. Norra sidan ansågs minst attraktiv. Under andra hälften av 1700-talet börjar dock norrsidan användas mer allmänt på grund av platsbrist på övriga kyrkogården. Samtidigt reagerar prästerskapet och läkarkåren på de sanitära olägenheterna på kyrkogårdarna och inne i kyrkorna. 1783 förbjuds nya gravar i kyrkorna och inne i städerna. Enligt en inventering från 1828 i Hardeberga kyrka fanns vid den tiden fyra gravar inne i kyrkan, under mittgången. Tre av dessa var då försedda med stenhäll varav två av dessa kunde dateras, en från 1644 och den andra från 1709. Den senare som är en sandstenshäll sitter numera monterad på väggen inne i vapenhuset.

Gravvårdarna från tiden före 1800-talets mitt markeras med små kullar och en bräda eller ett kors i trä. För det övre samhällsskiktet uppförs ofta liggande hällar i sten med personframställningar, vapensköldar, symboler och bomärken i relief. I Skåne framträder under det sena 1700-talet en regional gravvårdstyp i form av en stående slipad kalk- eller sandstensvård. Vården har oftast dekor och inskription i låg relief på båda sidorna och har ursprungligen varit bemålade i svart, blått, grönt och rött. Krönen på vården är antingen vinklade eller rundade med uppskjutande hörnpartier och var från början ofta försedda med svarvade klot av sten eller trä. På Hardeberga kyrkogårds södra del finns en liggande sandstenshäll från 1820 och på norra delen finns en stående kalkstensvård även den från 1820. Likaså finns några vårdar bevarade i Marias Have, i övrigt är det ont om vårdar från tiden före 1800-talets mitt.

Skånes befolkning fördubblas under första hälften av 1800-talet och mer än 90% av befolkningen bor då på landet. Detta bidrar till att landsbygdens kyrkogårdar blir överbelagda. Enskiftet och utflyttningen av gårdarna frigör mark

vilket gör det möjligt att utvidga kyrkogårdarna. Kyrkogårdens betydelse som mötesplats ökar och därmed också intresset för dess skötsel. I samband med ombyggnader eller nyuppförande av kyrkor anläggs grusade gångar och kyrkogårdens vilda karaktär med buskage och fritt växande gräs försvinner alltmer. Trädplanteringar på landsortskyrkogårdarna blir vanligt efter 1800-talets mitt. Tidtypiskt för kyrkogårdarna i slutet av 1800-talet är de symmetriska anläggningar med rätlinjiga gångsystem. Ett mer ordningsamt intryck eftersträvas med klippta och tuktade häckar. Även användandet av trädgårdsväxter ökar under den här tiden. Hardeberga kyrkogård utvidgades åt väster under 1800-talet. Först i början av 1900-talet byggs kyrkan om och får ett nytt utförande på tornet. I samband med det kan man anta att vissa förändringar även görs på kyrkogården. Till exempel tas ett stort vårdträd väster om tornet bort.

Äldsta indelningen av kyrkogården går efter byar. Gravplatsernas storlek delas upp efter gårdarnas antal och storlek. Indelningen övergår därefter till att grundas på hemman. Storleken på platsen blir då beroende av hemmanens tillgångar och antal personer. En allmänning uppläts för dem som inte ägde någon jord och inte tillhörde något hemman. Så småningom övergår man till begravingar i varv, i den ordning man dött. Samtidigt börjar försäljning av enskilda gravplatser och familjegravarna blir det vanligaste begravnings sättet under 1800-talet. På Hardeberga kyrkogård finns hemmansindelningen synlig på gravplatser delar av kyrkogårdens sydvästra område.

Alltmer sätts fokus på den enskilde gravplatsen och stor omsorg ägnas åt utformningen av gravvårdar och gravplatser. Lokalt utförda gravvårdar ersätts med standardiserade och industritillverkade gravvårdar. Den inhemska graniten dominerar men även kalksten, sandsten och i viss mån marmor är vanlig. Formerna varierar från små vårdar med polerad framsida till bautastenar och vårdar i form av obelisker och antika pelare. Gravvårdar av järn har sin storhetstid under 1800-talets senare del. Pampiga familjegravar markeras med stenram, järnstaket eller stenstolpar med kätting. Vårdar i form av obelisker i svart granit är en vanlig vårdtyp på Hardeberga kyrkogård. Däremot förekommer de pampiga familjegravar med stenram och stenstolpar med kätting mer restriktivt. Järnstaket förekommer inte alls.

Vid 1900-talets början kommer en reaktion mot att de enskilda gravplatserna har trätt i förgrunden på bekostnad av kyrkogårdens övergripande struktur. Efter nya klassicerande ideal eftersträvar man nu kyrkogårdar planerade efter ett strikt arkitektoniskt system med dominerande huvudaxlar markerade med alléer. Gravkvarter förses med lägre häckar. Det nya formspråket präglar både planer och byggnader. För att få ytterligare utrymmesbesparing påbörjas kremering i allt större grad och gravkvarteren kan utformas ännu mer rationellt. Den enskilda graven blir på så sätt underordnad helheten.

På 1930-talet koncentreras anläggningen kring centralaxeln. Byggnader, alléer och trappor tjänar som blickpunkter för att understryka monumentaliteten. Samtidigt blir gravvårdarna mer modesta och en nyhet kommer in på kyrkogårdarna i form av de låga, breda vårdarna. Beslut om maximihöjd fattas av kyrkogårdsnämnderna. Omkring 1960-talet genomförs ytterligare rationalisering av de äldre kyrkogårdarna. Växtlighet och singel ersätts då med stora sammanhängande och mer lättskötta gräsmattor. Inte sällan tas stenramar, staket, prydnadsträd, växter och andra liknande inslag bort. Trenderna från 1900-talets början och mitt påverkar Hardeberga kyrkogård minimalt. Den låga, breda vårdtypen blir vanlig även i Hardeberga men integreras bland de tidigare vårdarna.

Under 1900-talets senare årtionden och fram till idag har begravningssederna förändrats en hel del vilket påverkar kyrkogårdarnas utformning. Allt fler väljer att begravas på askgravplatser, i minneslundar eller askgravlundar. Askgravplatser innebär att gravplatsen upplåts med gravrätt med starka restriktioner avseende gravvårdens utformning medan minneslundan och askgravlundan är gemensamma gravområden för nedgrävande av askan. Askgravlundan har en gemensam plats för namn och smyckning medan minneslundan är ett helt anonymt alternativ. Minneslundan och askgravlundan har oftast gräsbevuxen mark med mer eller mindre omfattande planteringar av träd och annan vegetation. Ofta finns också en vattenutsmyckning i form av en damm eller vattendrag. Det är framförallt trenderna från slutet av 1900-talet som har präglat dagens kyrkogård i Hardeberga. I dag är en stor del av kyrkogårdens traditionella gravplatskvarter omgestaltade till minneslund, urnlund och meditationsträdgården Marias Have.

Hardeberga socken och kyrka

Hardeberga socken ingick tidigare i Torna härad och utgjorde en egen församling där Hardeberga kyrka var församlingskyrka. 2006 uppgår Hardeberga tillsammans med Revinge i Södra Sandby församling och sedan dess är Hardeberga kyrka distriktskyrka för Hardeberga by.

Hardeberga kyrka uppförs som en romansk byggnad med långhus, ett lägre och smalare kor med absid. Under 1200-talet förlängs kyrkan åt öster. Korpärtiet får då samma bredd och höjd som långhuset. Kyrkan förses också med valv och ett vapenhus på södra sidan. 1909 omgestaltas och byggs kyrkan till under domkyrkoarkitekten Theodor Wählins ledning. Tornet byggs på med en våning med tre ljudöppningarna på alla fyra sidor. I samband med detta tillkommer ett utanpåliggande trapporn på södra sidan. I öster byggs ett nytt kor med ett pannrum i källaren och i norr tillkommer sakristian. Alla de nya tillbyggnaderna förses med trappgavlar.

Hardeberga kyrka, före 1909 års omfattande renovering och omgestaltning. Förändringarna påverkade inte märkbart kyrkogården. I förgrunden syns gravplatser med buxbomshäckar och vårdar som fortfarande finns bevarade. Även gångsystemet finns bevarat på den här delen av kyrkogården. ATA, Oscar Halldin 1904.

Kyrkogårdens anläggnings- och förändringshistoria

Hardeberga kyrkogård utgörs i dag av en sammansatt och omgärdad yta som ligger i anslutning till kyrkan. Kyrkogården liksom kyrkan har en historia som går tillbaka till tidig medeltid. Den form och utbredning kyrkogården har är från 1800-talet då den västra delen tillkommer. Bebyggelsen runt kyrkogården har förändrats en del liksom växtligheten närmast kyrkogården. Dock finns huvudstrukturerna bevarade i sockencentrat med skola, prästgård med tillhörande trädgård och kyrkomiljön. På kartmaterial från tidigt 1800-tal finns inritad en stiglucka i södra kyrkogårdsmurens öppning. När den försvinner är osäker. På insidan av östra grindstolpen finns en sten i muren som skulle kunna vara en rest av stigluckan. De grindstolpar som finns på plats i dag tillkommer någon gång under 1800-talet. 1962 ansöker församlingen om att få bredda södra infarten och ersätta de murade grindpelarna med pelare av sten samt sätta upp ett par lyktstolpar vid sidan om grinden. Förslaget avslås av kulturhistoriska skäl.

Enligt en "förteckning över lösa föremål av historiskt eller konstnärligt värde som böra vara uppförda i kyrkans inventarieförteckning" från 1920 fanns då sex gravstenar (täckhällar) och 18 resta gravvårdar, samtliga av kalksten från 1800-talets förra del och mitt. I förteckningen anges att det fanns "gravstensfragment" "upprest tillfälligt vid n. övergången av kyrkogårdsmuren" vilket tyder på att det funnits en

slags entré på kyrkogårdens norra sida, eventuellt där det tidigare funnits en väg som anslöt kyrkogården norrifrån enligt enskifteskarta från 1806.

Förrådsbyggnaden uppförs troligen någon gång under 40-talet. I övrigt tycks inga större förändringar av kyrkogården ha skett förrän i slutet av 1900-talet. Då och även i början på 2000-talet sker däremot flera större förändringar på kyrkogården.

Enskifteskarta från 1806. Kyrkogården innan den västra utvidgningen tillkom. På norra sidan ansluter en väg till kyrkogården. Bebyggelsen söder om kyrkogården utgörs av en trelängad gård på den nuvarande parkeringens plats och där det nuvarande församlingshemmet står fanns en fyrårigad kringbyggd gård. Bebyggelsen börde till prästgården. Lantmäteriet.

En av de större sentida förändringar utförs i sydöstra delen av kyrkogården 2005 då en plats för eftertanke och meditation skapas med namnet Marias Have som anspelar på de medeltida klosterträdgårdarna. I kvarteret finns många äldre gravvårdar som kategoriseras ”gravvård mycket värdefull” enligt inventeringen från 1986. Gravplatserna var omgärdade med buxbomshäckar i ett oregelbundet mönster och med grus på gravplatserna. Aktiva gravar bevarades med buxbom och grusbeläggning. Buxbomsinramningen runt kvarteret bevarades medan buxbom inne i kvarteret återanvändes i en nygestaltning. Grusbelägningen gjordes om till ängsgräs och nya planteringar med rosor och pioner tillkom. Befintliga avställda stenar av poröst material placeras liggande i östra delen av kvarteret. Anläggande av urnlund och minneslund, 1993 respektive 2000, tillhör andra sentida utförda förändringar på kyrkogården.

Flygbild över kyrkogården och närmiljön. Bilden är tagen före 2005 då urnlunden förändrades ytterligare enligt förslag från 1988. Almarna längs norra och östra muren är nedtagna efter att drabbats av almsjuka. Av bilden framgår även hur sydöstra kvarter såg ut innan omgestaltningen 2005.

Nedan listas sentida, från 1980-talet och framåt, kända förändringar med relevans för kyrkogårdens kulturhistoriska värde. Åtgärderna har därmed föregåtts av tillståndsansökan enligt Kulturminneslagen.

1983 – Söndervittrade *grindstolpar* i huvudentrén renoveras av Gunnars Bygg och måleri, Värnamo.

1985 – *Grindstolpar* i södra grinden täcks med betongplatta och blyplåt (tidigare sandstensskivor)

1988 – Beslut om anläggning av *urnlund* i kvarter i gräs med buxbomshäckar kvar i gräset. Förslaget går ut på att buxbomen avlägsnas. Låga häckar av idegran delar av området i två kvarter. Ett kvarter med urngravar i en sammanhängande yta. Ett kvarter med askgravar med små gravrätter med likformiga stenar.

1991 – *Stolpbelysning* vid gången till södra ingången.

1993 – Anläggande av urnlund. Förslaget enligt ansökan från 1988 genomförs delvis.

2000 – Reparation av *kyrkogårdsmuren* vid Hardeberga kyrka. Stenhuggare Hans Henningsson, Hanaskog. Muren delvis raserad och i dåligt skick på många ställen samt risk för ytterligare ras. Minimalt med sten plockas ned.

2000 – *Minneslunden* strax nordväst om kyrkan utifrån landskapsarkitekten Ulf Nilssons förslag. I kvarteret fanns två vårdar kategoriserade ”gravvård värdefull” enligt inventering 1986. Ambitionen var att dessa skulle bevaras intill minneslunden.

2001 - Vattenledning drogs till ny *fontän* i minneslunden.

2003 – Nytt *avlopp* dras från församlingshemmet till kyrkan, längs östra murens insida, i syfte att installera toalett i sakristian. Toalettinstallation utfördes inte.

2005 – ”*Marias Have*”, förändring och nygestaltning av sydöstra kvarteret efter förslag från hortonomen Ann Thorén genom kyrkogårdsföreståndaren Cristina Anderberg.

2005 – *Urnlunden* i norra kvarteret anläggs. Förslaget innebär att all buxbom avlägsnas, låga häckar av idegran delar området i två kvarter. Ena kvarteret avsågs vara för askgravar, dvs mindre gravrätter, som skulle förses med likformiga stenar. Förslaget om askgravar genomfördes inte.

2011 – *Hårdgöring av gångar* med makadamkross (0-8 mm) i syfte att förbättra tillgängligheten mellan södra grinden och södra porten samt utmed kyrkogårdsmuren mellan södra grinden och öppningen i sydöst vid församlingshemmet.

2012 – *Grindstolpar* i södra grinden täcks med zinkplåt efter att den tidigare blyplåten blivit stulen. (Åtgärd utan tillståndsansökan.)

Beskrivning

Omgivningen

Hardeberga kyrkomiljö ligger mitt emellan Lund och Dalby på en höjd i den norra delen av Hardeberga by. Norr och väster om kyrkomiljön ligger det aktiva Hardeberga stenbrott. Fram till 1970-talet gick landsvägen till Lund längs kyrkogården västra sida men vägen är sedan dess kapad av stenbrottet. Öster om kyrkogården ligger den före detta prästgården med trädgård på norra sidan och en stor gårdsplan med en flygelbyggnad på östra sidan. Huvudbyggnaden fungerar numera som församlingshem. Söder om kyrkogården på andra sidan om byvägen ligger det gamla sockencentrats skola som fortfarande är verksam. Skolmiljön har under senare år kompletterats med ytterligare en skolbyggnad.

Hardeberga kyrkogård ligger i ett omväxlande åkerlandskap. Trots stora ytor odlad mark finns det även olika typer av grönytor i kyrkogårdens omgivning. Kring kyrkan och i den norra delen av byn används marken för betesdjur. I öst och sydost finns Skrylle naturreservat samt Dalby Söderskog nationalpark. Grönområden nära kyrkogården är betydelsefulla för samspel och utbyte av växter och djur.

Vy från söder över Hardeberga kyrkby och kalkbrottet enligt ett flygfoto från 1970. Sedan dess har brottet utvidgats framförallt norrut och kyrkbyn har kompletterats med ytterligare ett skolhus väster om de äldre tegelbyggnaderna med rödorange tegeltak söder om kyrkogården.

Översiktlig beskrivning

Beskrivningen finns även i schematisk form i *bilaga 2*. Kyrkogården har en kvadratisk form med kyrkobyggnaden i den mittersta delen. Den avgränsas av en kallmurad gråstensmur längs en del av norra sidan och längs hela östra sidan. I söder och väster samt längs resten av den norra sidan kompletteras omgärdningen med häckar. Häckarna utgörs av hagtorn med inslag av ask och alm. I norra muren finns stubbar av almar som delvis är överväxta med bland annat klättervildvin och nässlor. I kyrkogårdsmuren som är kallmurad finns gott om hålrum; fuktiga och frostfria utrymmen som skapar lämpliga livsmiljöer för både växter och djur. En del av den norra muren är raserad och i behov av omläggning. Omläggning planeras att utföras inom snar framtid. Kyrkogården kantas av en trädrad åt väster och en bit in på norra gränsen. En allé kantad med stenmurar och träd leder fram till ingången i söder.

*Kyrkogården har tre grindar:
ovan till vänster: vy från kyrkan mot södra entrén; ovan till höger: grind i murens sydöstra hörn; nederst: vy från kyrkan mot västra entrén.*

Södra ingången utgör en av kyrkogårdens två större ingångar till kyrkogården. Den är försedd med ett par svarta järngrindar. Grindstolparna är murade i tegel och putsade med grovt puts i vitt. På stolparna finns blinderingar som åt söder utgörs av ett kors. Upptill täcks stolparna med en zinkplåt. Grusgången upp till öppningen är kantad med en låg, bred stenmur och trädallé av en rödblommig hästkastanj av sorten Briotii på båda sidorna. Åt väster finns

kyrkogårdens andra stora ingång. Öppningen är försedd med tre enkla, höga järngrindar som sitter på höga stolpar av gråsten. Trädraden längs med häcken utgörs av rödblommig hästkastanj (utan sortnamn).

Vid kyrkogårdsmurens sydöstra hörn finns en mindre öppning med en enkel grind mellan ett par grindstolpar av grovt huggen sten. Alldeles intill grinden finns ytterligare en öppning som utgör en förbindelse till ingången till församlingshemmet, den före detta prästgården. Entrén är tillgänglighetsanpassad med en ramp av betong med räcken på båda sidorna.

Kyrkogården har ett rätvinkligt gångsystem med grusgångar i nord-sydlig respektive väst-östlig riktning. Gången från södra grinden upp mot södra entrén och gången innanför södra muren fram till församlingshemmet är belagda med krossad makadam (0-8 mm) i syfte att förbättra tillgängligheten till kyrkan.

Kyrkogårdens vårdar är med något undantag av sten. Granit, både ljus och mörk, utgör det dominerade materialet. Vårdar av marmor, kalksten och sandsten förekommer också. Endast ett järnkors förekommer. Järn i omfattningar, såsom kedjor och staket, förekommer endast i några gravanordningar.

Förutom alla buxbomsomgärdade gravplatser har kyrkogården frikostigt med både tuktade häckar och friväxande buskar. Variationen är stor; cypress, ros, murgröna, idegran, hagtorn, buxbom och syren är vanliga exempel. Inne i syren växer en självsådd fläderbuske.

Kvartersbeskrivning

Nedan följer beskrivning utifrån en kvartersindelning, A-D, av kyrkogården. En del av informationen finns även kartlagd på skisser i *bilaga 2 respektive 3*. Gravplatsnumren hänvisar till befintlig gravkarta som används av församlingen.

Kvarter A: nordväst om kyrkan

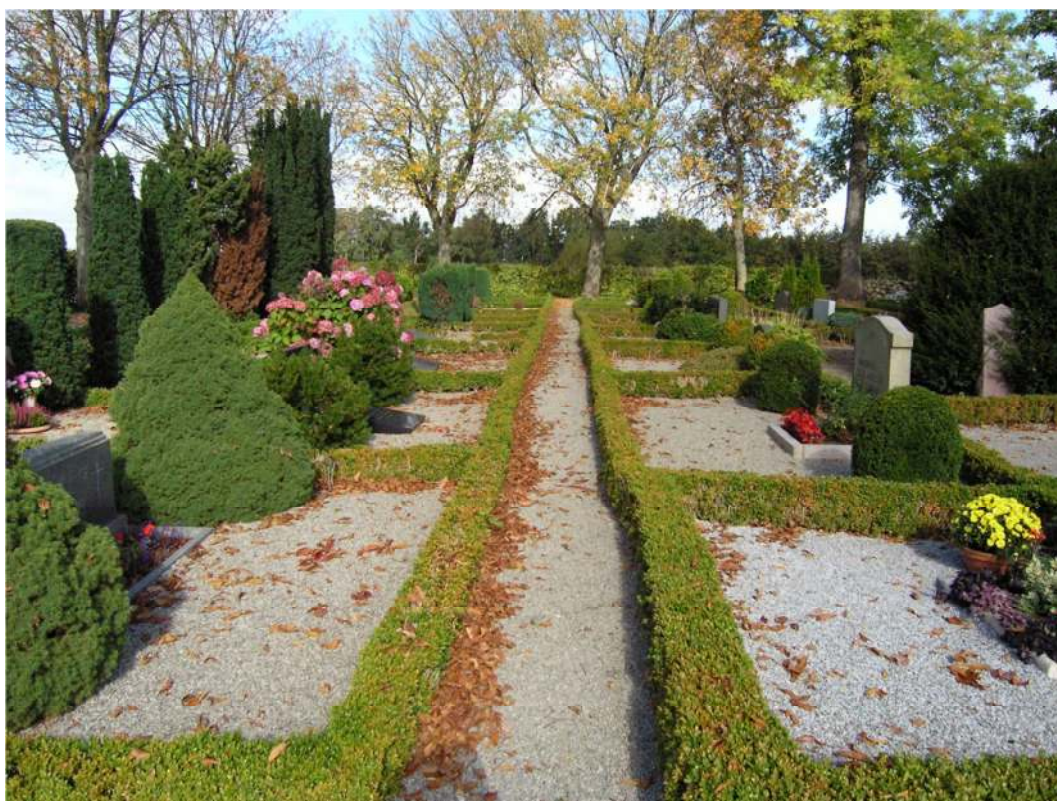

Kvarteret A ligger nordväst om kyrkan och innefattar gravplatserna 1-119. Kvarteret utgör norra delen av en senare utvidgning av kyrkogården som utförs under 1800-talet. Huvuddelen av gravplatserna utgörs av stora gravplatser. I kvarteret förekommer storväxta, höga vintergröna växter som idegran, tuja, sockertoppsgran och en. Bland de mindre vintergröna växterna finns buxbomsklot, krypen och formklippt idegran.

Andra vanliga växter är rosor, kinesisk kärleksört, hortensia och ljung. Alla gravplatser har omgärdning av buxbom. Singel är det dominerade ytmaterialet i området. Endast två gravplatser är försedda med gräs. Ett större gräsområde mellan raderna i nordvästra delen har tidigare utgjorts av fem gravplatser.

Vy över kvarter A från nordöst (flik av minneslunden syns till vänster på bilden). Området präglas av stora gravplatser inramade av låga buxbomshäckar och med mycket vintergrön växtlighet såsom idegran, sockertoppsgran och tuja. Singel dominerar som beläggning på gravplatserna här liksom på kyrkogården i övrigt. Gravvårdarna har olika utformning men är till största delen låga. Ungefär hälften av vårdarna utgörs av låga, rektangulära stenar från mitten av 1900-talet.

Vy över kvarter A från söder. Gravarna ligger i rätta rader i ett rätvinkligt gångsystem.

Utmärkande för kvarter A's vårdbestånd är att de är låga, stående med en rektangulär form. En stor andel av vårdarna är av typen låga, breda med raka kanter och är uppförda i mitten av 1900-talet. Det dominerade materialet är svart och röd granit som blankpolerats på framsidan. Inskriptionerna utgörs oftast av både för- och efternamn samt levnadsdatum som kompletterats med en kristen symbol i form av ett kors, en duva eller en blomma. Vanligast är att inskriptionen är ned-sänkt och guldfärgad. Mitt i kvarteret finns en för kvarteret originell gravplats med ett par vårdar i form av rabatter kantad med stenram med namnen "Per Jönsson" och "Maria Jönsson" inskrivna på kanten (gravplats 30-31).

Titlar med anknytning till traditionella hantverk förekommer på ett antal vårdar, exempelvis "snickaremästare" (62-63), "smedmästare" (77-79) och "målaremästaren" (98-99). Titeln "brevbäraren" (80-81) representerar en annan yrkesgrupp av kulturhistoriskt intresse.

En tredjedel av vårdarna är nedplockade. Sju av gravplatserna (ca en sjundedel) saknar vårdar. Sex gravplatser är skyltade "kulturgrav". Det stora antalet gravplatser utan vårdar samt mängden nedplockade vårdar varslar om att kvarteret står inför en större förändring. Se vidare under *Kulturhistorisk bedömning*.

Kvarter B: norr om kyrkan

Kvarter B utgör ett område norr om kyrkan och består av ett mindre område med gravar (gravplatserna 141-234) medan större delen av kvarterets yta utgörs av en minneslund och en urnlund. I området finns både små och stora vintergröna växter som idegran, cypress och murgröna. Samtliga gravplatser, med ett undantag, är omgärdade av buxbom. Undantaget är en omgärdning av stenstolpar med gjutjärnskedja.

Singel dominerar som ytmaterialet i området men sex gravplatser är försedda med gräs. I områdets sydöstra utkant finns en yngre flerstammig katsura. Andra växter som förekommer i området är rododendron, rosor, kinesisk kärleksört, ölandstok samt ett antal ettåriga växter.

Flertalet av gravplatserna är stora med plats för flera begravningar. Formen på gravvårdarna varierar relativt mycket med både höga smala och låga breda samt liggande stenar. Naturstenar med fri form förekommer i relativt hög grad på den här delen av kyrkogården. Material i gravvårdarna utgörs i huvudsak av granit. Intill norra muren finns ett järnkors uppställt. Tre gravplatser med

gravvårdar är skyltade ”kulturgrav”. Två gravvårdar är nedplockade och gravvård saknas på tre av gravplatserna.

Vid kyrkans norra fasad finns både små och större gravplatser. Enstaka äldre vårdar från tidigt 1900-tal förekommer, i övrigt består området av modernare vårdar från senare delen av 1900-talet.

Minneslunden ligger omedelbart nordväst om kyrkan. Den är uppdelad i en del med parkbänk och vattenutsmyckning och en del med jordningsområde som består av en gräsplan omgärdad av buxbomshäck. På området växer vita höstanemoner och två rönnar. I sydvästra delen av lunden växer en stor ek. Eken, som fanns på platsen innan minneslunden, skapar ett skyddande tak till lunden och utgör numera en del av minneslundens utformning. I vattenutsmyckningen fanns tidigare en bronsurna designad av Jan Ostwald, Nola industrier. Urnan stals 2011 och är inte återfunnen. På minnesplatsen finns en ljusbärare av svart järn.

Urnlunden ligger i nordöstra delen av kvarteret och kyrkogården. Den består av två gräsbelagda ytor som omgärdas av häckar av idegran med en något varierad höjd från ca en halv meter till drygt en meter. Ytorna skiljs åt av en gång som finns bevarad sedan området utgjordes av radkvarter med enskilda platser. Några av gravplatserna är bevarade och försetts med nya gravar. På området finns även en äldre gravvård bevarad på ursprunglig plats. I östra delen finns en högväxt ek. Urnlunden tillkom i början av 1990-talet. Här finns även plats för urngravar. Enligt ursprungliga förslaget skulle även askgravar med särskilda gravstenar placeras i lunden.

Trots de stora förändringarna i kvarter B finns den äldre karaktären bevarad med rätvinkliga gångar som kantas med låga häckar. Äldre högväxta träd har alltfjärsom kompletterats med nya.

Minneslunden, vy från norr. I förgrunden jordningsområdet med två unga rönnar. Längre ned finns en parkbänk, vattenutsmyckning och en ljusbärare.

Urnlundan består av två gräsbelagda ytor som skiljs åt av en gång. Gången bevarades då området gjordes om till urnlund. I urnlundens nordvästra hörn finns en gravvård från tidigt 1800-tal bevarad på ursprunglig plats, se vidare under Gravvårdar med särskilda kulturhistoriska värden.

Kvarter C: sydväst om kyrkan

Kvarteret C utgör den sydvästra delen av kyrkogården och innefattar radkvarter med gravplatserna 354-426. Kvarterets västra del är lik som kvarter A en senare utvidgning av kyrkogården som utförs under 1800-talet. Kvarteret domineras av stora gravplatser. Rester av det äldre gravsystemet då gravplatser fördelades efter hemmanets storlek finns bevarad i kvarter C. Gravstenar med namn på hemmanen Arendala (gravplatserna 260-263 och 296-299) och Fågelsång (gravplatserna 246-248, 252-255 och 286-287) berättar om detta.

I kvarteret varvas höga, smala vårdar med låga, breda och liggande vårdar varav en större sandstenshäll från 1820. I kvarteret finns även en mindre vård i form av en natursten. Drygt 10% av gravvårdarna, en med en stenomfattning, är nedplockade. 20% av gravplatserna är markerade "kulturgrav". Ungefär en sjättedel av gravplatserna saknar gravvård.

I kvarter C varvas höga och låga stående vårdar med liggande vårdar på stora gravplatser omgärdade med buxbomshäckar. Det finns mycket vintergröna växter i kvarteret.

Inskriptioner med titlar som förknippas med jordbruket, i detta fall "landbrukaren", berättar om Hardebergas tid som ett jordbrukssambälle. I bakgrunden syns den blandning av vårdtyper som bidrar till en speciell, lite brokig, karaktär (och historia) i kvarter C.

Samtliga gravplatser i kvarter C är belagda med singel. Tre platser har omfattningar av sten, i övrigt är platserna omgärdade med låga buxbomshäckar. På en gravplats (nummer 333-336) är stenomfattningen med tillhörande gjutjärnskedja nedplockad. På en annan gravplats (nummer 373-375) är del av omfattningen nedlagd.

I kvarteret förekommer mycket vintergröna växter där stora såväl som små idegranar, tujor och sockertoppsgranar dominerar. Även en hel del annan växtlighet såsom ljung, lavendel, rododendron, rosor och hortensia förekommer. På en av gravplatserna finns ett par uppstammade oxbärsträd.

Liksom i kvarter A förekommer titlar i inskriptionerna. Vanligt förekommande är titeln ”lantbrukaren” (gravplatserna 286-287, 314-317, 318-321, 392-393 och 416). ”Skomakaremästaren” (gravplats 417-418) och ”skomakaren” (gravplats 290-293) är andra exempel på titlar som ger vården ett värde som ett kulturhistoriskt dokument.

Kvarter D: sydöstra området

Kvarter D utgör den sydöstra delen av kyrkogården och innefattar gravplatserna 427-537 utmed gången till kyrkans södra entré, Marias Have samt raden öster om kyrkan, gravplatserna 513-529.

Raden öster om kyrkan består av fem gravplatser varav en saknar vård. De fem vårdar som finns kvar är en stående vård med raka kanter och fyra liggande i marken. Både singel och gräs förekommer som markbeläggning. En av platserna omges av stenram medan två av dem omges av en buxbomshäck på stam. På en av gravplatserna finns en rabattram av buxbom. Växtligheten består i övrigt av idegran och storväxta syrenbuskar. Inne i syrenen har en självsådd fläder växt sig stor.

I kyrkogårdens sydöstra kvarter har man anlagt en meditationsträdgård som kallas Marias Have. Anläggningen är tänkt att vara en rogivande plats för både kyrkogårdsbesökare och pilgrimsvandrare på den pilgrimsled som passerar byn. Den har en speciell utformning som skiljer sig från resterande kyrkogård. Kvarteret gavs en ny gestaltning 2005 med syfte att skapa en meditativ plats. Ett fåtal av de befintliga gravplatserna var då aktiva och en del av dessa finns bevarade. Flertalet vårdar är återlämnade vårdar från andra gravplatser och har återanvänts i gestaltningen. Mitt i anläggningen finns en högräst gravvård med en amfora överst på stenen. Gravvården ingår som en del av gestaltningen där den fungerar som en symbol för livets källa. Anläggningen delas av en korsgång och de olika delarna kantas av låg buxbom. Ytorna inom Marias Have är grästäckta

och klipps ett fåtal gånger så att karaktären av en äng framträder under större delen av vegetationsperioden. Förutom vildväxande arter i gräsmattan, som till exempel vitklöver, nävor och viol, så har ett antal perenner planterats in för att se till att blomning ständigt pågår; pingstlilja, akleja och prästkrage är några exempel. I anläggningens södra parti finns en rejäl yta med ett täcke av olika slags lågväxande fetbladsväxter, bland annat kaukasiskt fetblad. Växttäcket omsluter ett parti med liggande gravstenar. I mitten av korsgången finns ett rejält bestånd lavendel. Ett rosenapelträd växer i anläggningen.

Utmed södra kyrkogången finns en rad stora gravplatser bevarade. De är omgärdade med buxbom och belagda med grus vilket ger de en liknande karaktär som kvarter C på andra sidan kyrkogången.

Kyrkogången upp till södra entrén. Till höger kvarter D med en bevarad rad i utkanten av Marias Have. Till vänster kvarter C.

Raden öster om kyrkan utgörs av stora gravplatser med stora formklippta buxbomshäckar. Flertalet av platserna är utan vårdar.

Marias Have från öster med äldre vårdar återanvända från olika platser på kyrkogården. Stenarna har upphört som gravvårdar (minnessten över en speciell gravplats) men finns bevarade som minnesstenar på kyrkogården. Buxbomshäcken är återanvänd från de tidigare gravplatserna i samma område. Fyra gånger från fyra väderstreck leder in till områdets centrum där en av de äldre gravvårdarna används som ett monument i den nya gestaltningen. Till höger på bilden syns gravplats 530-537 som är bevarad på plats.

Marias Have i juni månad. Vy från kyrkans södra ingång. De tidigare gravplatserna är sammanslagna och omgjorda till en äng. Gravvårdar från de tidigare gravplatserna står blandade med nyinflyttade vårdar från andra delar av kyrkogården.

Samma vy som ovan en höstdag i november månad. Ängen är slagen och karaktären av en ödekyrkogård blir än tydligare

Djurlivet på kyrkogården

Att kyrkogården är full av liv märks tydligt, inte minst vid ett besök under hösten då *stannfåglar* söker efter föda i träd och buskar. Talgoxe, koltrast, bofink, råka, pilfink, rödhake, kaja, domherre, blåmes och björktrast är gäster som kan beskådas under en och samma tur på kyrkogården.

Bastardsvärmare som vanligen hör hemma i ängs- och betesmarker har setts i Marias Have. Några *fladdermöss* påträffades inte under inventeringen och några spår av spillning har heller inte påträffats (till skillnad från kyrkorna i Revinge och Södra Sandby). I det intilliggande stenbrottet häckar *Berguv* sedan 2003. Tillgång till äldre träd och möjlighet till föda i form av andra fåglar kan sannolikt locka denna uggla till besök på kyrkogården. Kyrktorn och kyrkloft i landskap som saknar höga formationer intresserar fåglar som i vanliga fall har sin naturliga livsmiljö på klippor och berg.

Fåglar som stannar över vintern söker föda i träd och buskar på kyrkogården.

Träden som utgör en viktig källa till liv på kyrkogården skapar en skyddande grön vägg under sommarhalvåret. Hästkastanjerna i den västra delen av trädkransen, har intressanta ihåligheter som bebos av olika insekter och djur. Stammarna på de olika trädslagen har en rik påväxt av framförallt *lavar* men även några *mossor*. Norr om kyrkan står ännu stubbarna av stora almar kvar tätt intill

kyrkomuren. Träden drabbades av almsjukan under slutet av 1980-talet. Under tiden då stammarna har fått stå kvar och förmultnat har de varit fina *insektsmiljöer*, vilket är lätt att se på alla gnagspår som finns i träet. Även själva stemmuren är en värdefull livsmiljö för en lång rad djurarter.

Förrådsbyggnaden

I kyrkogårdens nordöstra hörn finns en förrådsbyggnad. Byggnaden är uppförd i rött tegel som är murat i munkförband. Taket är platt och täckt med plåt och har en takfot av brunmålade träpanel. Två trädörrar finns på norra gaveln. På västra fasaden finns en trädörr och två små, rektangulära fönster med spröjs. Dörren och fönstren på västra fasaden är brunmålade. Byggnaden finns med på en uppmätning från 1956 men inte på en uppmätning från 1940 och kan vara uppförd någon gång mellan dessa årtal. Enligt muntlig uppgift ska det finnas ritningar på att byggnaden. Enligt dessa uppfördes den i samband med att prästgården byggs om under 1920-talet. I södra fasaden finns ett ålderdomligt fönster med beslag från den tiden vilket skulle bekräfta den uppgiften. Ritningen har dock inte funnits tillgänglig för att studeras i samband med detta arbete.

Förrådsbyggnaden i kyrkogårdens nordvästra hörn. En enkel och diskret byggnad uppförd i gedigna material.

Kulturhistorisk värdering

För värdebeskrivningen har Riksantikvarieämbetes modell kulturhistorisk värdering använts (Unnerbäck 2002, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*). Grundtanken med modellen är att de kulturhistoriska motiven ska definieras tydligt för att det ska vara möjligt att bevara och vårda begravningsplatsen på ett ändamålsenligt sätt. Modellen går ut på att definiera och beskriva de olika bevarandemotiven och göra en sammanvägd bedömning av kriterierna. Utifrån värderingen kan man välja ambitionsnivå på bevarandet och föreslå åtgärder som förstärker de kulturhistoriska värdena. Det beskrivande kapitlet samt redogörelsen för kyrkogårdens historiska utveckling ligger till grund för den kulturhistoriska värderingen av begravningsplatsen.

Den biologiska bedömningen är gjord utifrån kyrkogårdens befintliga komponenter med betydelse för olika vilda arter och platsens ekologi. Träd, kyrkogårdsmur, häckar, grusgångar, gravvårdar, trappor, gräsytor, vattenspeglar, byggnader och kompostplats är generella beståndsdelar som tillsammans skapar den intressanta livsmiljö som kyrkogården är. De vilda växter och djur som påträffats vid besöket ger därtill en fingervisning om sammansättningen av arter och kyrkogårdens funktion för det vilda livet i området. Det bör dock påpekas att ett par studietillfällen inte ger en fullständig bild av platsens biologiska mångfald.

Kulturhistorisk bedömning inklusive biologiska värden av kyrkogården

Kyrkogården har förändrats på flera sätt, från början av 1990-talet och framåt. Dels har planerade förändringar genomförts, såsom anläggning av urnlund och minneslund samt gestaltning av Marias Have, dels har ett stort antal gravvårdar avlägsnats i och med att gravrätter upphört. De kulturhistoriska värdena har i och med dessa förändringar påverkats väsentligt. Kulturhistorisk gravplatsinventering för Hardeberga kyrkogård utfördes i 1986-87 genom Landsantikvarien i Malmöhus län/Skånes hembygdsförbund. Då beskrivs kyrkogården ha en genuin karaktär av en ”äldre lantkyrkogård” med ett rikt bestånd av individuellt utformade gravvårdar. Denna karaktär finns delvis bevarad på en del av kyrkogården, i kvarter A och C. Dock är ett stort antal gravplatser tomma och på ett ännu större antal platser har vårdar nedmonterats av säkerhetsskäl. Vi står nu inför fakta att om alla eller en större del av de gravvårdar som saknar gravrättsinnehavare försvinner kommer kyrkogårdens kulturhistoriska värde minska väsentligt. Större delen av dessa gravvårdar har som enskilda objekt inte så stort kulturhistoriskt värde att de kan anses vara ovärderliga. Det är framförallt tillsammans gravvårdarna bevarar kyrkogården som en värdefull kulturmiljö. Då trycket på nya begravningsplatser inte bedöms vara så stort *bör principen vara att bevara vårdarna på befintlig plats och genomföra så små förändringar som möjligt.*

Kyrkogården har flera kulturhistoriskt intressanta sentida inslag. Ett av de tidigare kvarteren har omgestaltats till större sammanhängande gräsytor med minneslund respektive urnlund. I och med det har även gångsystemet ändrats. Likaså bidrar Marias Have med ett nytt intressant och värdefullt inslag på kyrkogården med sin vildvuxna karaktär.

Kyrkogård är en kulturmiljö med betydelse även för den biologiska mångfalden i området. Sett ur ett biologiskt perspektiv är träden, häckarna och buskarna samt florán i Marias Have de mest intressanta komponenterna. Marias Have är extra betydelsefull som livsmiljö eftersom vegetationen tillåts växa upp och blomma ut. Under tiden kan olika arter leva i lugn och ro med god tillgång till skyddade skrymslen och födomöjligheter.

Gravvårdar med särskilda kulturhistoriska värden

Inne i vapenhuset finns en gravhäll i sandsten daterad 1709. Den är upptagen på inventarieförteckningen och klassas därmed som *kyrklig inventarier*. Hällen är monterad på östra murväggen inne i vapenhuset.

På kyrkogården finns ett antal gravplatser som utmärker sig med särskilt viktiga kulturhistoriska värden. Gravplatserna finns presenterade i ett särskilt dokument med bilder och förtydligande bildtexter med kulturhistorisk värdering.

Riktlinjer för vård och underhåll

Nedmontering av gravvårdar

Kyrkogårdsförvaltningen har av säkerhetsskäl plockat ned en stor mängd med gravvårdar på kyrkogården. Gravvårdarna har lämnats kvar på gravplatserna i väntan på en säker montering alternativt att tas bort från gravplatsen om gravrätten upphört. Åtgärden är tillfällig men fungerar som en konsekvensanalys i full skala där vi kan se resultatet som en *väsentlig förändring av kyrkogården*. Redan tidigare har kyrkogården väsentligt förändrats i samband med anläggande av minnes- och urlund. Med detta i åtanke är det än mer viktigt att bevara gravvårdar på befintlig plats.

Underhåll av gravvårdar

Gravvårdar blir med tidens gång en växtplats för *alger, lavar och mossor*. Sporerne sprids med vind och vatten. Alger och vissa arter av lavar och mossor trivs särskilt i fuktiga miljöer. De förekommer oftast på norrsidan där det är mycket skugga. Vissa arter av lavar och mossor trivs ihop med särskilda mineraler och växer därför bara på vissa gravstenar. På stenar med skrovlig yta har lavar och mossor lättare att fästa.

Lavar som lever på sten och andra hårdgjorda underlag innehåller syror som kan lösa ur mikroskopiska mineraler från underlaget. Dessa kan påverka ytan och göra den lite skrovligare. Processen är emellertid *mycket* långsam och kan pågå under sekler. Generellt sett är inte påväxten någon fara för gravvårdar som är gjorda av silikatsten som gnejs och granit. Till viss del kan påväxt av lavar och alger på gravvårdar utgöra ett skydd mot luftföroreningar. Varken alger, lavar eller mossor har rötter som kan tränga in i sten för att söka efter näringsämnen. De tar upp vatten och näring från omgivningen direkt genom cellerna. Lavar och mossor har dock ett slags fästorgan, så kallade rhizoider, som fäster lättare på ojämna ytor och där stenen är skadad än på helt släta ytor. Påväxten kan binda fukt och om stenen har sprickor där vatten kan tränga in finns det risk för frostsprängning. Detta sker framförallt om stenen redan är skadad, lutar eller har fallit omkull. Risken för frostsador ökar om gravvården är av kalk eller sandsten eftersom detta material kan suga åt sig fukt från mossan och därefter skadas vid frost. När det gäller gravvårdar eller andra stendetaljer i kalksten finns det lavar som skulle kunna göra skada på stenen. Men dessa arter är sällsynta och trivs inte i den miljö som en kyrkogård/begravningsplats kan erbjuda.

På många kyrkogårdar/begravningsplatser har man tvättat gravvårdar för att få bort lavar, alger och mossor. Beroende på underlag och hur rengöringen går till samt vilka preparat som används kan stenen ta skada av detta. Man bör därför undvika att tvätta gravvårdar helt och hållet. I förebyggande syfte kan man

försöka ha gravvårdarna på skuggfria platser och hålla dem rena från jord, sav, nedfallna löv och annat skräp. Om rengöring ändå måste genomföras ska det bara göras där inskriptionen riskerar att bli oläsbar på grund av alger, lav- eller mosspåväxt. Rengöring utförs skonsamt med varmt vatten, mjuk borste och vanlig såpa eller möjligen någon procent ammoniak. Rengöring bör undvikas på vintern. Högtryckstvätt bör inte användas då målade inskriptioner och porös sten kan förstöras.

Andra skador som gravvårdar kan utsättas för är *gipskerusta, stearin, sot, klotter samt missfärgningar av järn och koppar*. Kalkhaltig sten kan ombildas till gips, s k gipskrustor, som enbart bör rengöras av konservator. Konservator bör även anlitas vid rengöring av rost- och kopparmissfärgningar. Genom att underhålla och rostskydda järndetaljer kan skador förebyggas. Stearin kan avlägsnas med läskpapper samt något av följande medel: mjukt verktyg av trä eller plast, kemiskt ren bensin, eller varmluftspistol. Sot tas bort med torr rengöringsmetod.

Syror, lut, ogräsmiddel och rengöringsmedel ska aldrig användas på gravvårdar. Kommersiella rengöringsmedel innehåller kaliumhydroxid och är liksom lut starkt basiskt, frätande och dessutom saltbildande. Saltet som trängt in i stenen kristalliseras och sväller vid torkning och stenen sprängs sönder. Basiska medel kan lösa upp vissa mineral. Använd alltid varsamma rengöringsmetoder. Hårda borstar av stål eller dylikt bör undvikas. Skölj rikligt vid tvättning så att eventuella gruskorn inte repar stenen.

Kalkhaltiga stenar som marmor, kalksten, skiffer och sandsten är mindre motståndskraftiga, såväl mot kemiska föroreningar som mekanisk åverkan, än hårdare stensorter som gnejs, granit och diabas. Skadorna uppkommer som sprickor, stembortfall, avflagningar, bompartier, deformationer och pulverisering. Rostade dubbar och järnfästen bidrar till skador liksom ovarsam hantering och sättningar i marken.

Avslagna bitar bör tas till vara och *rostiga dubbar* ersättas med rostfria. Enklare lagningar kan göras utan konservatorshjälp. Allvarligt skadade stenar som uppvisar *sprickor, bompartier, pulverisering eller sandning* bör däremot alltid lagas i samråd med en stenkonservator. Lagning med cement eller andra starka limningsmetoder ska absolut undvikas i dessa sammanhang.

Gravvårdar och omgärdningar av järn

Vid alla lagningar av gravvårdar och omgärdningar av järn gäller att man ska eftersträva att använda metall som är så lik ursprungsmaterialet som möjligt. Staket, kors och dekorationer av järn ska efter rengöring med borste som är mjukare än underlaget ytbehandlas med linoljebränning. Behandlingen skyddar järnet från rostangrepp. På järnet penslas kokt linolja som kryper in och fyller alla porer, innan bränningen tar vid. Behandlingen bör upprepas ett par gånger innan fullgott resultat uppnås.

Återlämnade äldre gravvårdar av sten

Äldre gravvårdar av sten tillkomna före 1930 är tillverkade enligt hantverkstraditioner och har oftast en hög kvalitet. Många äldre vårdstenar är mycket stora och tillhör en gravvårdstyp som inte tillverkas idag eller skulle vara kostsamma att nytillverka. Dessa har också en mycket stor betydelse för kyrkogårdens allmänna karaktär och upplevelsevärden. Att återanvända äldre gravvårdar av sten är ett sätt att bevara dessa värden. Dessutom innebär återanvändning en stor miljövinst då de flesta nytillverkade gravvårdar importeras från Kina eller Indien idag. Att fullt användbara, gamla stenar går till stenkross är ett resursslöseri som stämmer dåligt överens med dagens krav på energibesparing och vår syn på kretsloppet.

För att en gravvård ska kunna återanvändas krävs att gravrätten gått ut och att innehavaren inte vill förnya den. Gravrättsinnehavaren måste också gå med på att värden får återanvändas. Därefter måste värden förvaras i ett år innan den kan återanvändas. I första hand bör den återanvändas på befintlig gravplats. Innan värden slipas om bör den fotograferas och den befintliga inskriften dokumenteras. Församlingen bör sätta upp tydliga rutiner för återanvändning av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. En möjlighet är att informera redan på begravningsbyrån om att möjligheten finns och vad det kan kosta.

När en gravvård åter tas i bruk med ny inskrift och eventuellt ny placering tas den ur sitt kulturhistoriska sammanhang. Det kan bli svårt att avgöra vad som är en autentisk, tidstypisk vård och skilja mellan vad som är gammalt och vad som är nytt. Ett sätt att klargöra detta är att märka de vårdar som återanvänds med en kretsloppssymbol.

Utanför förrådsboden på Hardeberga kyrkogård finns ett upplag av demonterade vårdar. Gravvårdar av sten från tiden före 1930 bör bevaras i första hand på ursprunglig plats. Att återanvända värden är ett annat sätt att bevara hantverkmässigt utformade vårdar samtidigt som man gör miljön en god gärning.

Naturmiljön

En miljövänlig skötsel och en miljömedveten personal är a och o för livet på kyrkogården. *Gröna Postillan* och *Svenska kyrkans miljödiplomerings för en hållbar utveckling* är två skrifter som innehåller bra tankar och tillvägagångssätt för ett arbete som värnar om det vilda på kyrkogården. Därtill finns skriften *Kyrkogården – Noas ark för djur och växter*, som beskriver kyrkogårdens biologiska värden och har kommit ur ett samarbete mellan Svenska kyrkan, Naturvårdsverket och Naturcentrum AB.

Åtgärdsbehov

Nedmonterade vårdar

Merparten av nedmonterade vårdar, framförallt i kvarter A och C bör återmonteras. Återmonteringen kan utföras efter en långsiktig plan. Vårdar som kan komma till skada i liggande läge bör prioriteras. Likaså bör vårdar som påtagligt bidrar till kyrkogårdens karaktär prioriteras. På Hardeberga kyrkogård handlar det om vårdar och anordningar utmed gångarna till kyrkans entréer. Rostiga dubbar byts till nya dubbar i rostfritt stål. De vårdar som saknar dubbar förses med dubbar i rostfritt stål.

En tredjedel av vårdarna i kvarter A, liksom en stor del av vårdarna i kvarter C, är nedplockade som en säkerhetsåtgärd då man bedömt att de riskerar att falla ned pga skadad eller obefintlig förankring.

Nedplockad gravanläggning i kvarter C.

Trädvård

En trädvårdsplan för kyrkogården planeras att upprättas. Det är viktigt att hänsyn tas både till kultur- och naturvärden som återfinns i och vid träden för att vårdplanen ska bli användbar för kyrkogården som en kulturhistoriskt värdefull miljö. Vårdplanen bör därför utföras i samförstånd med antikvarie.

Gamla träd på kyrkogårdar kan ses som en risk för kyrkobyggnader, murar, gravgravvårdar och besökande. Det är inte alltid de äldsta träden som är de största riskfaktorerna. Yngre träd kan också bräckas vid hård blåst, framförallt om de har beskurits. Arborister, trädvårdsexperter, har konstaterat att träd som har ihåligheter är stormfasta och fungerar ungefär som grässtrån i vinden, de rör sig men utan att brytas. Är man osäker på trädets tillstånd bör man anlita en arborist. Denne har mycket erfarenhet av träd och kan bedöma om de utgör en risk och har dessutom redskap för att ta reda på trädets kondition. Med dessa fakta kan arboristen utföra lämpliga trädvårdsåtgärder som innebär att trädet kan stå kvar under många år till.

Det är av stor vikt för de arter som håller till på kyrkogården att de gröna strukturerna tas om hand på ett välplanerat sätt så att stora förändringar undviks. Framförallt bör träden skötas med hjälp av långsiktig planering så att de kan finnas på platsen så lång tid som möjligt, minst ett par hundra år. De ekar som finns på kyrkogården kommer vara värdar för många andra arter under sin livstid. Deras betydelse som livsmiljö kommer att öka för varje år som går. I allmänhet är det de äldre träden som hyser flest växter och djur. Ett gammalt träd kan vara värd för hundratals arter, av framförallt fåglar, fladdermöss, insekter och svampar. På trädens bark finns lavar och mossor, så kallade epifyter. Dessa fungerar i sin tur som skydd, föda eller bomaterial åt småkryp och fåglar som lever på eller i kyrkogårdens närhet. Epifyter är beroende av solljus, vatten som tas ur luften, och näring från damm som virvlar upp från grusgångarna på kyrkogården. Ju äldre träd desto grövre stam och skrovligare bark, ju fler arter kan man hitta. Kyrkogårdens träd är ofta beväxta av särskilt skyddsvärda lavar som finns upptagna på Artdatabankens rödlista. Lavar påvisar förändringar i luftkvalité och kan användas som mått på mängden föroreningar i större samhällen.

Åtgärder för djurlivet

Sätt gärna upp holkar i träden, för att hjälpa både fåglar och fladdermöss. Undvik att använda spik eller skruv för att skona träden. I stället används snöre som byts ut allteftersom trädets omfång ökar. Ett annat enkelt sätt att gynna fåglar, insekter och en lång rad andra organismer är att skapa en faunadepå av död ved samlad i en trave på marken. Platsen som väljs ut ska nås av mycket sol för att locka till sig värmegynnade arter.

En levande vattenmiljö inom Marias Have är önskvärt. Ett enkelt fat som smälter in i miljön och regelbundet fylls med vatten till fåglar och insekter gör god nytta.

Restaurering av kyrkogårdsmuren

Planer på att renovera kyrkogårdsmuren på norra sidan finns eftersom den delvis raserat. På kartmaterial från 1800-talet framgår att en väg har lett fram till kyrkogården på norra sidan. Eventuellt kan en ingång till kyrkogården ha funnits där vägen möter muren. Spår i form av skarvar i murläggningen kan komma fram vid nedmontering av stenmuren i samband med renovering.

När kyrkomuren restaureras bör stenar med lavpåväxt läggas åt sidan för att återplaceras i ett liknande läge under restaureringens gång. Detta görs för att värna om skyddsvärda lavar samtidigt som lagningen blir mindre synlig. Restaurering av muren bör ske under den period på året då det är minst risk att störa arter som är knutna till stenmurar. Främst gäller det insekter, fåglar samt grod- och kräldjur. Samtliga grod- och kräldjur i landet är fridlysta. Då både insekter och grod- och kräldjur kan övervintra i frostfria lägen inuti stengården bör restaurering inte ske under vinterhalvåret. För att orsaka minsta möjliga störning är juni till och med augusti mest lämplig tid.

Eftersom det finns fågelarter som ibland sätter bo inuti och intill stengården under sommarmånaderna och kräldjur kan hålla till vid stengården under fortplantningstiden bör man starta restaureringsarbetet med noggrann observation av stengärdet någon dag i förväg. Om det finns en risk att djurlivet vid stengärdet störs så bör restaureringsarbetet vänta tills häckning och fortplantning avslutats, vilket kan innebära en väntetid på upp till 1 ½ månad. Om fridlysta arter upptäcks under arbetets gång, ska arbetet avbrytas och inte återupptas förrän risk för störning inte längre föreligger. Detta kan ibland innebära att restaureringen måste vänta till året därpå.

Information som ökar förståelsen

Informera gärna församlingsmedlemmar och besökare, bl a Hardebergas skolelever, om kyrkogården och dess kulturhistoriska värden. En kort beskrivning över idén bakom Marias Have kan bidra till att öka förståelsen för området. Likaså kan information om kyrkogårdens djurliv bidra med ytterligare dimensioner för kyrkogårdens besökare. Ett bra sätt är att skriva om ämnet på hemsidan eller kanske i månadsbladet. I vissa fall kan även en mindre skylt vara till hjälp. En fysisk skylt kräver underhåll för att inte den ska uppfattas som föråldrad och ointressant.

Nyfykna elever på spontant besök. Skolan ligger granne med kyrkogården och eleverna är en viktig målgrupp för att informera och diskutera om kyrkogården och vad den kan berätta.

Skyltning vid kyrkogårdens södra ingång berättar om kyrkan ur ett religiöst perspektiv. Önskvärt är att information om kyrkan och kyrkogården som kulturarv också finns.

Målsättning och utveckling

Församlingen har angett följande målsättningar och framtida utvecklingsplaner för Hardeberga kyrkogård:

Väcka intresse för kyrkogårdens utformning och kulturhistoria genom att:

- Sätta upp informativa skyltar, bland annat vid Marias Have.
- Anordna en museal samling för återlämnade vårdar. En lämplig plats är raden öster om kyrkan.
- Bevara hemmansindelningen (och informera om den) i kvarter C.
- Återmontera nedmonterade gravvårdar enligt anvisningar i vård- och underhållsplanen.

Åtgärda enkelt avhjälpna hinder genom att:

- Gå vidare med hårdgörning av gångar och sätta upp bättre belysning.

Bevara kyrkogården som en grön kulturmiljö genom att:

- Upprätta trädvårdsplan. Trädvårdsplanen utförs i samförstånd med antikvarie och i enlighet med vård- och underhållsplanen.
- Bevara och förvalta buxbomen så församlingens kyrkogårdar har tillgång till egen buxbom vid kompletteringar och nyplantering.

Källmaterial

Litteratur

- Berglund, Inger 1994. *Kyrkogårdens meditativa rum*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1997. *Skånska kyrkor Skånes Hembygdsförbunds årsbok*. ”Skånsk kyrkogårdsvandring” s. 185-215.
- Bucht, Eivor (red.) 1992. *Kyrkogårdens gröna kulturarv*.
- Carlsson, Åke & Svante Hultengren (red) 2009. *Kyrkogården – en Noas ark*.
Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar
2007. CGK- Centrala gravvårdskommittén
- Hansson, Marie 1997. *De skånska trädgårdarna och deras historia*, ”Den skånska kyrkogården” s. 153-164.
- Gröna Fakta 5/2005. ”Begrepp i begravningsverksamheten.”
- Klintborg, Åsa 1993. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, nr 1*. ”Den skånska kyrkogårdsträdgården” s. 1-19.
- Klintborg Ahlklo, Åsa 2001. ”Mellan trädkrans och minneslund. Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990.” *Stad & Land* 167.
- Kyrkogårdens form och miljö. Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*.
Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation 1991.
- Reijer, Pål & Sörensen, Ann-Britt 2007. ”Tillgängliga gångar på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar.” *Stad & Land* 170.
- Sörensen, Ann-Britt & Wembling, Mona 2007. ”Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter.” *Stad och Land* 173.
- Unnerbäck, Axel 2002. *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Riksantikvarieämbetet.
Vård av gravstenar. Riksantikvarieämbetet 2002.
http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/materialguiden/vardavgrav.pdf

Otryckta källor

Kulturhistorisk gravplatsinventering – Hardeberga kyrkogård (1986). Regionmuseet (dåvarande Skånes Hembygdsförbund/Landsantikvarien i Malmöhus län) genom antikvarie Aina Mandahl. Finns att tillgå på Regionmuseets arkiv i Lund och i församlingsarkivet i Södra Sandby.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/home.raa>

Historiska kartor, Lantmäteriet

<http://www.lantmateriet.se>

Kulturmiljöprogram för Skåne, Länsstyrelsen i Skåne län.

<http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/sarskilt-vardefulla-kulturmiljoer-i-skane/lund/Pages/Hardeberga-Arendala-Dalby-Skrylle-Hallestad.aspx>

Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet

http://kmb.raa.se/cocoon/bild/public_search.html

Kringla, Sveriges museers och arkivs samlingar, Riksantikvarieämbetet

<http://www.kringla.nu/kringla/>

Miljömålsportalen.

<http://miljomal.nu/Miljomalsradets-arbetswebb/Globalmeny/Miljomalsportalen/>

Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd i kulturlandskapet.

<http://www.naturvardsverket.se/sv/Start/Om-Naturvardsverket/Remisser-Naturvardsverkets/Remisser-tidigare/Atgardsprogram-for-sarskilt-skyddsvarda-trad-i-kulturlandskapet/>

Rödlistan, Artdatabanken.

<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/artdatabanken/rodlistan/>

Kartmaterial i församlingsarkivet

1822 – karta över in- och utägorna till prästgården, Hardeberga i Torna Härad och Malmöhus län, Jean Åkerblom

1940 – arealuppmätning, sammanställning 1958 (med nya kyrkogården, mur av sten utritad runt hela kyrkogården samt längs med samfällighetsvägen)

1956 – Karta över Hardeberga kyrkogård, upprättad vid nymätning 1956, Malte Lindén, stadsingenjör

1964 – Hardeberga kyrkogård, uppmättningsritning, 1964. Ritningen visar trädrad vid samfällighetsvägen med anvisning om att ett antal almar ska tas bort så att två

återstår. Den visar även två björkrader på markområdet öster om samfällighetsvägen, varav cirka hälften anvisas att tas bort.

1985 – S. Sandby kyrkoförvaltning, Hardeberga kyrkogård, gravkarta, plan, K-konsult ingenjörer och arkitekter.

1987 – S. Sandby kyrkoförvaltning, Hardeberga kyrkogård, del av gravkarta, markplaneringsplan nytt urnkvarter (urnlund), Fredrik Weisse

1987 – S. Sandby kyrkoförvaltning, Hardeberga kyrkogård, del av gravkarta, situationsplan, Fredrik Weisse.

1987 – kartläggning värdefulla gravvårdar och gravplatser, gravplatsinventering. Landsantikvarien i Malmöhus län/Skånes hembygdsförbund på gravkarta från 1985.

Lund 30 oktober 2012

Åsa Jakobsson och Maria Sträng

Bilaga 1

Lagstiftning och styrdokument

Kulturminneslagen

Kyrkogårdar och begravningsplatser regleras ur kulturhistorisk synvinkel i första hand av kulturminneslagens 4 kap. om kyrkliga kulturminnen. Länsstyrelsen är beslutsfattare och tillsynsmyndighet i ärenden gällande kyrkobyggnader, kyrkogårdar/begravningsplatser och kyrkliga inventarier. Nedan följer utdrag ur lagtexten gällande förändringar och vård av kyrkogårdar/begravningsplatser.

1 § Kulturbistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel.

11 § I värden av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturbistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144). Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen, för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturbistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borgerlig kommun finns föremål av kulturbistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Exempel på vad som kan klassas som *väsentlig förändring* (§ 13 ovan) av en kyrkogård kan vara:

- Större förändringar av kvartersindelning, hägnader och gångsystem
- Borttagning eller omläggning av kyrkogårdsmur
- Ändring av vegetationens arkitektoniska eller rumsskapande karaktär

Det kan även vara mindre förändringar som inte i sig självt kan klassas som väsentliga, men som har stor betydelse för helhetsverkan om de upprepas gång på gång. Sådana förändringar kan vara:

- Borttagande av grustäckta gravplatser och igensåning med gräs
- Borttagande av järnstaket och stenramar
- Övergivna och återtagna gravvårdars utplånande
- Fällning av träd

Ifall man är tveksam om en ändring eller ett tillskott är tillståndspliktigt eller ej, så bör man ringa till länsstyrelsen och prata med en handläggare för kyrkogårdsfrågor, länsstyrelsen har nämligen tolkningsföreträdare i frågan. Vill man veta mer om tillståndsprövning så har länsstyrelsen i Skåne skickat ut en skrift till samtliga församlingar med titeln ”*Kyrkliga kulturminnen – vägledning för tillståndsprövning*”. Den kan även beställas hos länsstyrelsen.

Länsstyrelsen brukar snabbt kunna svara på frågor och komma med idéer om hur förändringar kan göras för att anpassas till den befintliga kyrkogården. Regelbunden kontakt med länsstyrelsen kan också korta ner handläggningstiderna och underhandsbesked kan ges vilket underlättar arkitektens/ landskapsarkitektens arbete vid större förändringar.

Begravningslagen

Begravningslagen och begravningsförordningen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. Den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och även skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel understryks i begravningslagen. I lagens 7 kap ges dock möjligheter för upplåtaren eg. kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser/-vårdar. Länsstyrelsen är appellationsinstans för begravningslagsärenden. Nedan följer ett par ur föreliggande dokumentations synvinkel relevanta utdrag ur begravningslagen:

2 kap.

12 § *En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall alltid iakttas.*

7 kap.

3 § *Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.*

9 § *När upplåtelseiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om (författarens kommentar: bland annat) gravplatsen är väl vårdad,*

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det. Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Plan- och bygglag (2010:900)

I PBL, plan- och bygglagen, regleras åtgärder och förändringar på byggnader med högt kulturhistoriskt värde. För bygglovspliktiga ärenden som lyder under lagen är stadsbyggnadskontoret beslutsfattare. Nedan följer för kyrkogårdarna relevanta utdrag ur plan- och bygglagen.

8 kap. Krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser

13 § En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas. Första stycket ska tillämpas också på;

1. anläggningar som är bygglovspliktiga enligt föreskrifter som har meddelats med stöd av 16 kap. 7 §, 2. tomter i de avseenden som omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser, 3. allmänna platser, och 4. bebyggelseområden.

14 § Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som anses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

En anordning för ett syfte som avses i 4 § första stycket 2–4, 6 eller 8, ska hållas i sådant skick att den alltid fyller sitt ändamål. Lag (2011:335).

9 kap. Bygglövs-, rivningslövs- och marklövs m.m.

11 § Det krävs marklov för schaktning eller fyllning som inom ett område med detaljplan avsevärt ändrar höjdläget inom en tomt eller för mark inom en allmän plats, om inte kommunen har bestämt annat i detaljplanen.

Om ett viss höjdläge för markytan är bestämt i detaljplanen, krävs det trots första stycket inte marklov för att höja eller sänka markytan till den nivån.

12 § Det krävs marklov för trädgårdsskärning och skogsplantering inom ett område med detaljplan, om kommunen har bestämt det i planen.

13 § Det krävs marklov för schaktning, fyllning, trädgårdsskärning och skogsplantering i ett område utanför detaljplan.

Miljöbalken (1998:808)

Miljöbalkens bestämmelser spänner över ett stort antal ämnesområden såsom till exempel naturreservat, biotopskydd, landskapsbildsskydd och riksintressen. Länsstyrelsen har det övergripande myndighetsansvaret.

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl. Miljöbalken skall tillämpas så att:

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

Jaktlagen (1987:259)

Alla vilda däggdjur och fåglar samt deras bon och ägg är fredade enligt jaktlagen. Vissa arter får jagas under bestämda förhållanden eller bestämda tider på året. Jaktlagen anger vad som gäller i dessa frågor.

1 § Denna lag gäller viltvården, rätten till jakt och jaktens bedrivande inom svenskt territorium samt frågor som har samband därmed.

2 § Med vilt avses i lagen vilda däggdjur och fåglar. Med jakt avses att fånga eller döda vilt och att i sådant syfte söka efter, spåra eller förfölja vilt. Till jakt räknas också att göra ingrepp i viltets bon och att ta eller förstöra fåglars ägg.

RA 2002 ref. 37 Tillståndskravet för vilthägn i 24 a § naturvårdslagen har ansetts omfatta hägn ansett för strutsar.

3 § Viltet är fredat och får jagas endast om detta följer av denna lag eller av föreskrifter eller beslut som har meddelats med stöd av lagen. När viltet är fredat, gäller fredningen också dess ägg och bon. Detta gäller även inom Sveriges ekonomiska zon. Lag (1994:1820).

Artskyddsförordningen (2007:845)

Artskyddsförordningens bestämmelser bygger på bemyndiganden i miljöbalkens åttonde kapitel rörande regler till skydd för hotade djur- och växtarter utöver vad jakt- och fiskelagstiftningen innebär. Med förordningen har en väsentlig del av bestämmelserna i EU:s fågeldirektiv och habitatdirektiv genomförts i svensk lagstiftning. Förordningen omfattar dels de arter som skyddas enligt de båda direktiven, dels vissa andra vilt levande arter som är hotade i Sverige. Nedan följer ett utdrag ur artskyddsförordningen gällande fridlysning. Sedan 2008 bestämmer regeringen vilka arter som skall fridlysas och detta förs in i artskyddsförordningens första och andra bilaga. I bilaga 1 finns alla arter angivna som fridlysts genom EU: s två habitatdirektiv; fågeldirektivet från 1979 och art- och habitatdirektivet från 1992. Fridlysta arter som anses behöva ett ”noggrant skydd” i Sverige enligt habitatdirektiven är markerade med ett N. I bilaga 2 till artskyddsförordningen listas alla övriga arter som har fridlysts i hela eller delar av Sverige. Varje land som är medlem i EU ansvarar för sina specifika arter. Alla fladdermöss och grod- och kräldjur är fridlysta i Sverige.

Fridlysning

4 § I fråga om vilda fåglar och i fråga om sådana vilt levande djurarter som i bilaga 1 till denna förordning har markerats med N eller n är det förbjudet att

1. avsiktligt fånga eller döda djur,
2. avsiktligt störa djur, särskilt under djurens parnings-, uppfödning-, övervintrings- och flyttperioder,
3. avsiktligt förstöra eller samla in ägg i naturen, och
4. skada eller förstöra djurens fortplantningsområden eller viloplats.

Förbudet gäller alla levnadsstadier hos djuren.

Första stycket gäller inte jakt efter fåglar och däggdjur. I fråga om sådan jakt finns bestämmelser med motsvarande innebörd i jaktlagen (1987:259) och jaktförordningen (1987:905).

Miljömål

Sveriges har 16 nationella miljö kvalitetsmål från 1999. Ett av dem kallas *God Bebyggd Miljö*. Målet innebär bland annat att ”natur- och kulturvärden i städer, tätorter och annan bebyggd miljö skall tas tillvara och utvecklas”². Detta inkluderar kyrkogårdar som, tillsammans med parker, kan räknas som grönområden inom tätbebyggda områden.

² Miljömålsportalen; <http://miljomal.nu/15-God-bebyggd-miljo/Definition/>

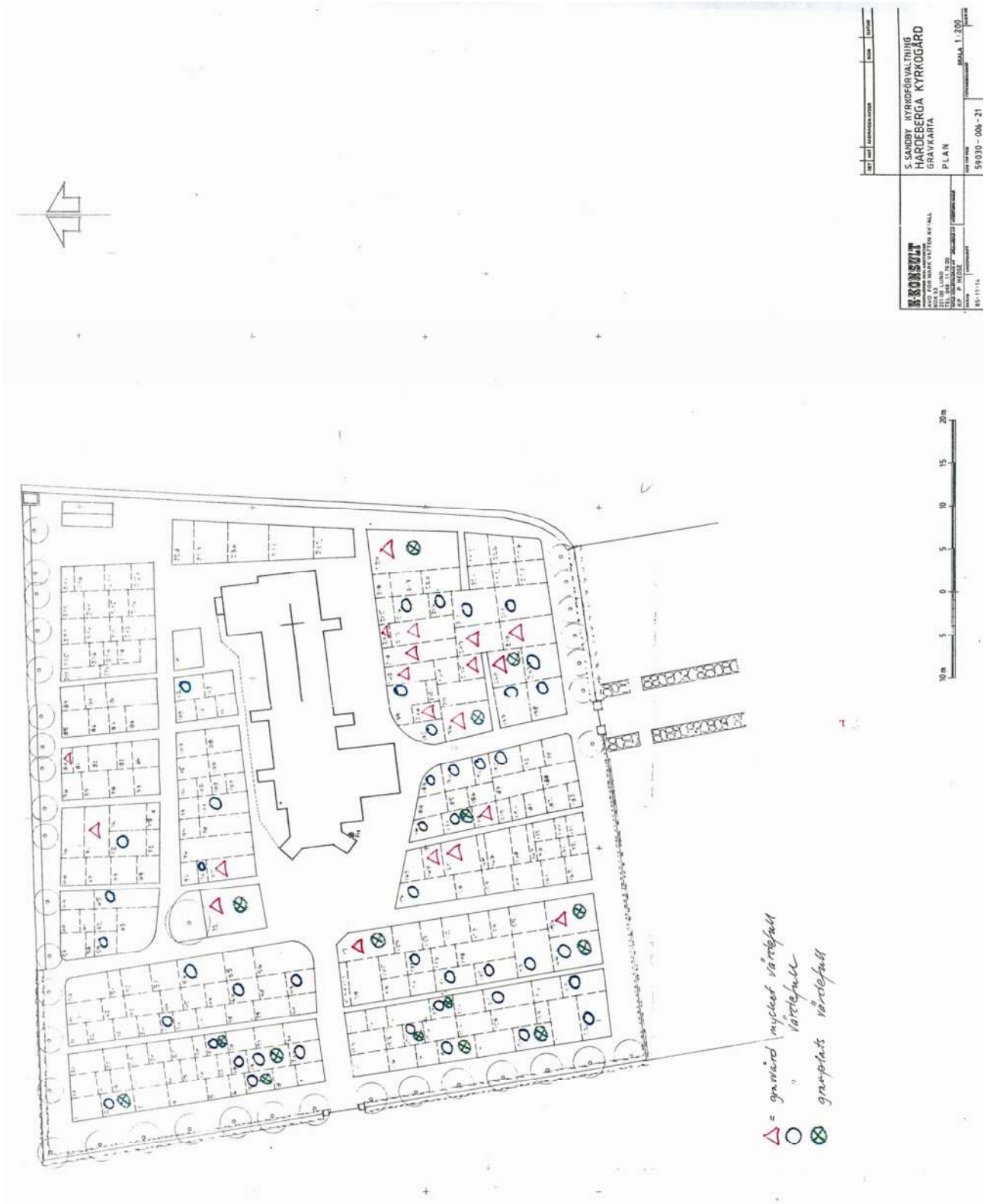
Bilaga 2 – kartläggning material och växtlighet

Bilaga 3 – kartläggning gravplatsers karaktär

Bilaga 4 – kulturhistoriska gravvårdar inventering 1986

Kulturbeskyddade gravvårdar – kartläggning 1986.

Regionmuseets rapportserie 2012

Kulturmiljö

1. Ruveröds kvarn – restaurering av kvarnbostaden, Riseberga sn, AM, Helene Stalin Åkesson, 2011
2. Helsingborgs konserthus – fasadrenovering, byte av dörrar och fönster samt renovering av skärmtak, Helsingborgs stad, AM, Maria Sträng, 2011
3. Kulturhistorisk värdering, återlämnade gravvårdar i Kvistofta församling, dokumentation, Kerstin Börjesson, 2012
4. Norra Skrävlinge kyrkogård, vård- och underhållsplan, Norra Skrävlinge sn, Kerstin Börjesson, Åsa Jakobsson, 2012
5. Bäckaskogs kloster, Renovering bar och reception, Kiaby sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
6. Norra Åsums kyrka – värme, ljud och ljus, Norra Åsums sn, AM, Jennie Björklund, 2011–2012
7. Nyvång – bland kolbodan och hagtorn, Björnekulla och Västra Broby sn, DK, Ingela Blomén, 2012
8. Norrvinge kyrkogård, Vård- och underhållsplan, Norrvinge sn, VP, Jennie Björklund, Kerstin Börjesson, Anna Rabow, Åsa Jakobsson, 2012
9. Källs Nöbbelövs kyrkogård, Vård- och underhållsplan, Källs Nöbbelöv sn, VP, Kerstin Börjesson, Åsa Jakobsson, 2012
10. Örnans 2011–2012, Örkened sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2011–2012
11. Stolen på Månses, Rekonstruktion av en stol, Vånga sn, PJ, Sven Vildegren, 2011
12. Agusastugan – diverse åtgärder, Andrarums sn, AM, Jennie Björklund, 2012
13. Eslövs station – ombyggnad för restaurang, Eslövs sn, AM, Kerstin Börjesson, 2011–2012
14. Vallkärra kyrka – renovering av fönster och portar, Vallkärra sn, AM, Kerstin Börjesson, 2011
15. Hjäsås kyrka – Omläggning av plåttak, Hjäsås sn, AM, Jennie Björklund, 2012
16. Odarslövs kyrka – demontering och avyttring av fast inredning, AM, Kerstin Börjesson, 2011
17. Reslövs kyrka – inre renovering och ommålning, Reslöv sn, AM, Kerstin Börjesson, 2011
18. Nämndemansgården på Ven, Sankt Ibb sn, AM, Anna Rabow, 2012
19. Skurups kyrka – utvändig renovering 2012, Skurups sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
20. Knislinge kyrka – utvändig renovering 2012, Knislinge sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2012
21. Norra kyrkogården i Lund, utvändig renovering av kapell 2011, Lunds socken, AM, Petter Jansson, 2012
22. Baptistkapellet i Oppmanna – putsarbeten, Oppmanna sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2012
23. Månstorps gavlar – skadeinventering, Västra Ingelstads sn, DK, Ingela Blomén, Kerstin Börjesson, 2012
24. Jöns Jonsgården, Kattarp sn, AM, Anna Rabow, 2012
25. Örumshuset – nedmontering av skorsten, Hörup sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2012
26. Vittskövle slott 2011–2012, Vittskövle sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2011–2012
27. Skarhults kyrka – utvändig renovering, Skarhults sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
28. Skånsk kalk – lokal kalk från Komsta kalkbrott och platsblandat bruk, PJ, Henrik Nilsson och Helena Rosenberg, 2012
29. Hustoftagården, Väsby sn, AM, Anna Rabow, 2012
30. Furumöllan, Degeberga sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2012
31. Bondrumsgården – diverser åtgärder, Fågeltofta sn, AM, Jennie Björklund, 2012
32. Borttagning av bänkar i Skurups kyrka, Skurups sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
33. Smedtorpet 2012, Hässleholms sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2012
34. Bräkne Hoby kyrka, Bräkne Hoby sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2012
35. Lillö Kungsgård – Nybyggnation av djurstall, Norra Åsums sn, AM, Jennie Björklund, 2011
36. Helsingborgs konserthus – rökgasfläktar och sprinklerinstallation, Helsingborgs stad, AM, Maria Sträng, 2012
37. Ballingstorp & Per-Ols – diverse åtgärder, Kviinge sn, AM, Jennie Björklund, 2012
38. Ekonomibygnad i Hagestad – fasadarbeten, Löderups sn, AM, Jennie Björklund, 2012
39. Kviinge kyrka – invändig ombyggnad, Kviinge socken, AM, Åsa Eriksson Green, 2012
40. Helsingborgs konserthus – renovering av väggar i foajén, Helsingborgs stad, AM, Maria Sträng, 2012
41. Lövestads kyrka- nytt värmesystem och invändig renovering, Lövestads sn, AM, Petter Jansson, 2011–12
42. Sövde kyrka – renovering av el och värme, Sövde socken, AM, Kerstin Börjesson, 2012
43. Tomelilla Byagård – tak- och fasadarbeten, Tomelilla sn, AM, Helena Rosenberg, 2012
44. Ruveröds kvarn – renovering av kvarn och omryggning av kvarn och bostad, Riseberga sn, AM, Ingela Blomén, 2012
45. Västerstads kyrka – inrättande av handikapptoilet, Västerstads sn, AM, Petter Jansson, 2011–12
46. Övraby mölla, Övraby sn, AM, Ingela Blomén, 2012
47. Glimmebodagården 2011–2012, Brösarp sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2011–2012
48. Ivetofta kyrka – utvändig renovering, Ivetofta sn, AM, Jennie Björklund, 2012
49. Dalby kyrka exteriör renovering, tusen och en överraskning, Dalby sn, AM, Petter Jansson, 2012

50. Allhelgonakyrkan i Lund, utvändigt restaurering etapp II, Lund sn, AM, Petter Jansson , 2012
51. Silvåkra kyrka, installation av brand- och inbrottslarm, Silvåkra sn, AM, Petter Jansson, 2012
52. Veberöd kyrka, installation av brand- och inbrottslarm, Veberöd sn, AM, Petter Jansson, 2012
53. Vomb kyrka, installation av brand- och inbrottslarm, Vomb sn, AM, Petter Jansson, 2012
54. Röke kyrka, installation av nytt brandlarm, Rökes n, AM, Petter Jansson, 2012
55. Perstorps kyrka, installation av klimatstyrning, Perstorps sn, AM, Petter Jansson, 2012
56. Vikhög 2:22, Löddeköpinge sn, BD, Helene Stalin Åkesson, 2011-2012
57. Lunds krematorium, S:t Olofs och Uppståndelsens kapell, DK, Kerstin Börjesson, 2012
58. Södra Sandby kyrkogård, Vård- och underhållsplan, Södra Sandby sn, VP, Åsa Jakobsson, Maria Sträng, 2012
59. Hardeberga kyrkogård, Vård- och underhållsplan, Hardeberga sn, VP, Åsa Jakobsson, Maria Sträng, 2012
60. Revinge kyrkogård, Vård- och underhållsplan, Revinge sn, VP, Åsa Jakobsson, Maria Sträng, 2012

Förkortningar:

AF- antikvarisk förundersökning
AK- antikvarisk kontroll
AM- antikvarisk medverkan
AU- arkeologisk utredning
DK- dokumentation, övrigt
FU- arkeologisk förundersökning
KA- kulturhistorisk analys
MD- murverksdokumentation
OU- osteologisk undersökning
PJ- projektrapport
VP- vårdplan
UN- arkeologisk undersökning
BD- byggnadsdokumentation
BAD- byggn-ark-dokumentation
BMU- byggnadsminnesutredning

